

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра політичних наук

**ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ:
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
РОЗВИТКУ**

Кваліфікаційна робота
зі спеціальності 052 - Політологія
освітнього рівня «бакалавр»

студентки
IV курсу ОР «бакалавр»
денної форми навчання
Валерії МОРОХОВЕЦЬ

Науковий керівник —
доктор філософських наук, професор
Петро ШЛЯХТУН

Допущено до захисту:

Завідувач кафедри _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ	6
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ.....	20
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ.....	34
ВИСНОВКИ.....	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	52

ВСТУП

Актуальність дослідження теорії еліт полягає в тому, що формування та діяльність еліт є значущою частиною розвитку суспільства. Вивчення сутності поняття еліт та аналіз основних концепцій — актуальне завдання для того, щоб розуміти механізми управління, що протягом кількох століть приносили користь різним державам і випробовувались часом. Якщо досліджувати історію даного процесу, то можна помітити, що правляча верства стає певним провідником маси, генерує ідеї, втілює їх в життя, реалізує інтереси більшості в ідеальному устрої, загалом здійснює легітимне, раціональне, ефективне правління. Еліта виступає керівним центром всього суспільства. З цієї причини організована, освічена, обдарована меншість сприяє розквіту суспільства, адже завдяки своїм управлінським та організаторським якостям досягає поставлених цілей для суспільства та держави. Саме такі ідеї обґрунтовували у своїх роботах класики теорії еліт Гаetano Моска, Вільфредо Парето, Роберт Міхельс. На думку мислителів, будь-якому суспільству потрібні еліти, щоб забезпечувати розвиток та гармонію у всіх сферах життя громадян.

Сьогодні еліта так само займає посади в органах державного управління, суспільно-політичних організаціях, але чи виконує вона ті самі функції, що описували у своїх працях класики теорії еліт. Звичайно ні, адже суспільні відносини та основні цінності змінилися з ХІХ ст., тому й відбулася еволюція елітарних концепцій: виникли плюралістична та ліволіберальна теорія, елітарна демократія, що досліджує сумісність демократії та елітизму.

Дослідження поведінки еліт в різних типах суспільства має велике значення для розуміння сенсу і змісту історичних і політичних процесів, які відбулися в минулому, так і протікають нині. Інтерес до процесів утворення та функціонування еліти особливо зростає в період широкомасштабних

соціальних і політичних криз, оскільки саме в цих умовах роль еліти значно посилюється.

У сучасній політичній науці України точиться гостра дискусія про дві сили змін в українському суспільстві, зокрема фактор «Євромайдану» та наявність в країні «проукраїнської» політичної еліти, її здатності (або нездатності) до загальнонаціональної відповідальності за розвиток країни. Гострим також залишається питання якості та відкритості процесу відбору до політичної еліти.

Українські вчені зазначають, що основною проблемою процесу рекрутації еліти залишається монополізація олігархатом політичних партій як каналу відбору нових політичних кадрів. Як наслідок — відсутність соціальних ліфтів, масового партійного членства та масової політичної участі.

Беззаперечним є факт, що роль еліти повинна відповідати певним суспільним потребам. Кожний етап розвитку суспільства потребує застосування різних груп функцій, а можливо, й заміни (повної або часткової) політичної еліти. Часто еліти, які очолюють боротьбу за власну державність або незалежність країни, як правило, досягнувши мети, не спроможні здійснювати керівництво цією державою, розбудовувати та зміцнювати її, принаймні, самостійно. І навпаки, еліти, що звикли управляти країною у відносно стабільний час, часто не здатні очолити боротьбу за її існування.

Об'єктом дослідження є політична еліта України.

Предметом дослідження є особливості формування та перспективи розвитку політичної еліти сучасної України.

Мета дослідження — визначити особливості трансформації політичної еліти в Україні.

Відповідно до мети дослідження були поставлені наступні **завдання**:

- узагальнити теоретичні засади дослідження політичної еліти;

- охарактеризувати особливості формування та функціонування політичної еліти незалежної України;
- проаналізувати перспективи розвитку політичної еліти України.

Методи дослідження. Для дослідження цієї теми були використані такі наукові методи: системний, що дозволило узагальнити та систематизувати погляди вчених на проблему, яка вивчається; структурно-функціональний, за допомогою якого були розглянуті різні складові частини предмета дослідження у взаємозв'язку; історичний, що допомогло дослідити формування та розвиток складових елементів предмета дослідження у історичній відповідності та хронологічній послідовності; метод прогнозування, за допомогою якого на основі аналізу даних ретроспективного періоду здійснено передбачення стосовно майбутнього розвитку та перспектив політичної еліти України.

Структура та обсяг роботи. Структуру кваліфікаційної роботи складають вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 57 сторінок. Список використаних джерел нараховує 57 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

Значення еліти відіграє вагомую роль у сучасному суспільстві і є основною ланкою для вирішення проблем розвитку держави. Не є таємницею той факт, що саме на політичну еліту покладається ухвалення стратегічно важливих рішень, від яких залежить доля не тільки держави, а й кожного громадянина.

Термін «еліта» походить від латинського «*eligere*» (вибираю), потім запозичується французькою мовою — «*elite*» — вживається як кращий, вибраний, добірний. За довгий період існування теорії еліт однозначного визначення не було затверджено, тому існує багато термінів. Еліта — група осіб, яка займає провідне або керівне становище у будь-якій галузі людської діяльності: політичній, економічній, військовій, науковій, управлінській, культурній, інтелектуальній, спортивній тощо [52, С. 79].

Концептуальні засади теорії еліт формувалися впродовж довгого часу, тому єдиного погляду бути не може, адже це поняття увібрало риси різних історичних періодів. Історія виникнення «теорії еліт» поділяється на декілька декілька етапів, їх можна окреслити за історичними епохами. У античні часи Платон, Аристотель, Конфуцій писали про поділ суспільства, яким повинні управляти «мудрі» і «достойні», крім того кожен займає визначене місце у суспільному поділі. Античні мислителі зверталися не тільки до професійних та розумових якостей правителів, а й до моральних. Тому Конфуцій

наголошував на управлінні, що базується на доброчесності, а грецький філософ Аристотель писав про важливість виховання.

Зокрема, Платон у книзі «Держава» описує ідеальний державний лад — поліс, у якому існує три соціальні групи: правителі-філософи, стражі-воїни, виробники-землероби та ремісники. Кожному стану притаманні визначені доброчесності: мудрість, хоробрість та поміркованість, але справедливість — це риса, яка характерна цілому суспільству. В цьому тлумаченні поняття справедливості мається на увазі те, щоб кожен займався своєю справою. Таким чином, відображається чіткий поділ на стани, їх закритість та виокремлення правлячої верхівки — філософів [35, с. 99-128].

Якщо розглядати політичні ідеї античності через призму історичних подій, то цей період історії розглядається як давні часи, коли існували цивілізації Стародавнього Сходу, Стародавньої Греції, Стародавнього Риму. Характерними рисами для цих цивілізацій були тиранія як основна форма правління, де влада зосереджувалася у руках володаря, чітка ієрархія станів, рабовласництво. Проте одним винятком був поліс у Афінах (Греція), де зародився такий політичний устрій як демократія, що мав на меті регулювати відносини та вирішувати проблеми між різними соціальними станами.

У Римі було змінено багато державних устроїв: монархія, республіка, імперія, але все одно відбувалася боротьба суспільних класів. Верхівка патриціїв і плебеїв утворила нобілітет (з латини — знатний), що став закритим класом, члени якого мали перевагу у доступі до вищих державних посад, а це призвело до злиття політичної еліти з державною правлячою верствою.

У V — X ст. по всій Європі завершується становлення великих територіальних монархій з однотипним політичним устроєм, що спирався на нерівність станів. Історичне тло середньовіччя V — XIV ст. суттєво вплинуло на політичні ідеї, адже цьому періоду характерно: феодалізм, система васалітету, релігійні війни. Церква домінує над державою, християнські ідеї панують у політичному житті, зокрема проголошується ідея

рівності всіх перед Богом. За таких умов, елітарна ідеологія майже відсутня у історії Середньовіччя. Однак філософська та політична думка представлена творами Фоми Аквінського. Ф. Аквінський стверджував, що духовна влада є головною, а світська — від неї залежить так, як тіло від душі. Тому можна вважати, що служителі церкви відносились до найвищої суспільної страти, а за таких умов їх можна віднести до певного різновиду еліт у Середні віки. Проте розповсюдження монархій у Європі призвело до формування та існування елітарних груп на різних основах, наприклад на основі феодалізму виокремлювалася система васалітету, аристократія існувала як родова знать (князі, графи, маркграфи, барони), лицарство створювалося завдяки військовій службі, що передбачала надання привілеїв. Таким чином, виокремився строкатий елітарний клас середньовічної Європи.

Політичні ідеї Відродження представляє Ніколло Макіавеллі: центральними проблеми у його роботах були влада та механізми її застосування. Слід відзначити Ніколло Макіавеллі, адже він вперше показав, що люди є гарним матеріалом для реалізації інтересів меншості, яка зможе використовувати їх природні нахили, почуття. Таким чином, вибрана меншість завжди буде панувати над натовпом, нездатним до самостійності у суспільному житті. Таке управління здійснюється або силою, або за допомогою хитрощів, ці характеристики мають «леви» і «лиси», а гідний володар має поєднувати головні риси цих тварин у своєму правлінні. «Оскільки владар змушений добре наслідувати звіра, він повинен взяти за приклад лева й лиса: перший беззахисний проти сітей, а другий беззахисний проти вовків. Отже, треба бути лисом, щоб розпізнати сильце, і левом, щоб лякати вовків» [23, с. 67-68]. Еліта, з точки зору Н. Макіавеллі, це суспільна верхівка, яка керує державою, і має сильну, централізовану владу. Ідеальним для філософа способом досягнення мети — єдиновладдя, наприклад коли одночасно знать і народ прагнуть утворення і збереження держави.

Історична епоха Відродження XIV — XVII ст. стала новим етапом розвитку політичних ідей: перегляд системи цінностей, звільнення від

панування церкви; гуманізм; права і свободи людини; розгляд проблем закону, права, держави. Церква повернула першість державі, а причиною цього стала Реформація, що сприяла утвердженню нової системи цінностей, де людина стає головним елементом світової системи. Особа розглядається як індивідуальність зі своїми правами та свободами. Таким чином, починається боротьба проти феодалізму, що розглядає людину як джерело лише робочої сили.

Новий час — це епоха буржуазних революцій, які порушували спокій цілої Європи і утверджували нові ідеали у суспільно-політичному житті. Буржуазна революція — це перехід від традиційного суспільного устрою, заснованого на феодальній ієрархії, до нового капіталістичного суспільства, яке ґрунтується на рівності всіх громадян перед законом, визнанні принципу суверенітету народу і демократичних свобод [20]. Рушійною силою таких перетворень стала буржуазія. У буржуазному суспільстві головним джерелом формування політичної еліти стають гроші. Таким чином, саме буржуазія виконувала основні завдання еліти, яка вела все суспільство за собою до перетворень.

Просвітництво — це епоха абсолютної монархії, де все підпорядковувалася волі та владі монарха. Гаслом цієї епохи є фраза Людовіка XIV «Короля-сонце»: «Держава — це я!». Цей вислів влучно характеризує цілу епоху, коли всі сфери суспільного життя працювали на одну особу — монарха. Еліти в цей час існували як дорадчі органи монархів або верхівка суспільства, яка зосереджувалася у політичних інститутах таких як парламент, але великої ваги на події у державі не мали.

В історичному контексті XIX — XX ст. — це період ключових змін, прихід мас у велику політику, а водночас спроба старих еліт захистити свої чесноти — це заклало ґрунт для формулювання концепцій елітаризму. Суспільство було суворо ієрархізоване, мобільність між суспільними групами була низькою, тому місце особи визначалося раз і назавжди різними рангами, чинами, званнями. Різні види «драбин ієрархій» існували у Англії, Франції,

Німеччині та інших європейських країнах. Відбувався занепад дворянської еліти, серед якої було багато освічених, моральних та шляхетних індивідів не тільки високого походження. З'являлися нові особистості з низів, що не мали престижної вищої освіти, але були політично активними. У свою чергу, дворянство відгороджувалась від нових осіб. Закритість верхівки поступово відходила на другий план, а тому концепція елітарності втрачала свою вагу. Елітам необхідно було пристосовуватися до нових умов існування та залучення ширшого кола соціальних класів до політичної діяльності. Формувалася нова еліта, що походила з низів суспільства, але це залишалася активна, ініціативна, краща група, тобто меншість. Адже маси — це неорганізована більшість, яка не може існувати без управління однією особою — вождем, або групою осіб при владі.

Тому поступово класична «теорія еліт» змінювалася і вбирала різні ідеї та думки, що у підсумку породжувало нові концепції. Наприклад, М. Вебер першим обґрунтував, що у демократії може діяти професійний бюрократичний апарат, головною рисою якого є раціональність. Проте, щоб запобігти тиранії бюрократії, вчений запропонував теорію плебісцитарної демократії, де крім бюрократичного апарату владу має лідер, обраний народом.

Сучасні концепції еліт є надзвичайно різноманітними. Більшість засновано на ціннісному підході, з яких вирізняється елітарна демократія — виникла як відповідь на суперечність, що демократія (влада народу) не сумісна з правлінням меншості. Вчені, які досліджували цю проблему, цікавила можливість співіснування демократії та елітизму. У цьому напрямі працювали: Й. Шумпетер, Г. Лассуел, Н. Боббіо, К. Манхейм, Дж. Сарторі. Популярною стала концепція множинності еліт (плюралістична), що заперечувала існування єдиної привілейованої групи, адже еліта може існувати одночасно у політичній, економічній, науковій, художній, релігійній та інших сферах. Конкуренція між елітами дозволяє масам контролювати діяльність еліт і не допускати об'єднання у єдину панівну групу. Проте на

протизагу концепції плуралізму еліт виникає ліволіберальна теорія Чарльза Райта Міллса, який стверджував, що владарююча еліта утворюється внаслідок отримання влади в економіці, політиці та інших важливих суспільних сферах. Таким чином, еліта забезпечуючи верховність своєї влади, що можна зобразити у формі піраміди: нижній рівень — це пасивна маса, середній становить групові інтереси, верхній повністю займає еліта, яка приймає найважливіші рішення у суспільстві та державі [47, с.366-369].

Підводячи підсумки історичного етапу дослідження, варто зазначити що, теорія еліт базується на неможливості управління населення широкими масами. Історичні події впливали на формування та виокремлення теоретично-категоріального апарату науки елітології. Однозначного визначення та ролі еліт у суспільному житті не розроблено. Таким чином, щоб скласти цілісну картину «теорії еліт» необхідно ґрунтовно звертатися до класичної концепції, що виникла в італійській політичній думці і об'єднала ідеї зарубіжних мислителів різних епох.

Звертаючись до класичної теорії еліт, засновниками справедливо вважають Г. Моску, В. Парето, Р. Міхельса, їхніми зусиллями у 30-х роках ХІХ ст. з'явилася наука «елітологія», яка досліджує еліти та лідерство.

В. Парето, професор політичної економії Лозаннського університету, детально розробив саму концепцію еліт [54]. Згідно В. Парето, індивіди не рівні між собою ні фізично, ні інтелектуально, ні морально. Тому і соціальна нерівність представлялася йому абсолютно природною: люди, що володіють найбільш високими показниками в тій чи іншій сфері, складають еліту, в кожній області – свою. Для нього «правлячий клас», «панівний клас», «аристократія» – це об'єктивно успішні в певній галузі діяльності люди з найвищим індексом. При цьому він спокійно говорив про аристократію святих, мільйонерів, вчених, розбійників тощо. Для нього абсолютно неважливо, як зароблені мільйони, головне – зароблені. І людина, яка зробила це, у В. Парето проіндексована найвищим чином, вона у вищій соціальній страті — еліті.

В. Парето розрізняв два види еліти: правлячу, що бере участь у здійсненні політичної влади, і неправлячу. Еліта зберігає власні позиції або за допомогою сили, або за допомогою переконання. Якщо вона нездатна застосувати ту чи іншу з цих якостей, то вона поступається місцем іншій еліті, яка здатна переконати або застосувати силу.

Процес оновлення еліт В. Парето назвав циркуляцією. Саме цей процес забезпечує правлячу еліту необхідними якостями для управління державою. У випадку, якщо еліта є закритою, а циркуляція у свою чергу не відбувається або відбувається повільно, це призводить до її деградації і занепаду, а в перспективі – політичної революції. Остання виступає як альтернатива і доповнення до циркуляції еліт. Сутність революції — в різкій і насильницькій зміні складу правлячої еліти. В історичному розвитку постійно спостерігаються цикли підйому і занепаду еліти, їх зміна — закон існування суспільства. «Той, хто з однієї групи переходить в іншу, приносить з собою, як правило, певні схильності, почуття, надбані в тій групі, з якої він походить; і з цією обставиною слід рахуватися. Подібний феномен дієвий в тому випадку, коли розглядаються тільки дві групи — еліта і контреліта, називається «циркуляцією еліт» [31, С. 64].

За В. Парето, існують два головних типи еліт, що послідовно змінюють одна одну. Еліту, в діях якої домінують переконання, підкуп, обман мас, Парето назвав «лисицями». Еліту, для дій якої характерні агресивність, авторитарність, завзятість, непримиренність, нездатність до маневрування і компромісів, Парето назвав «левами». Стабільна політична система характеризується переважанням левів. Кожен тип еліти має певні переваги. У перманентній зміні лисиць левами (і навпаки) є, за В. Парето, механізм рекрутації еліт.

Видатний італійський соціолог і політолог Г. Моска виокремив еліту як спеціальний об'єкт дослідження, провів аналіз її структури, функціонування, приходу до влади, причин занепаду, зміни контрелітою. Поняттю «еліта» Г. Моска віддав перевагу термінам «правлячий клас» і «політичний клас»,

вживаючи їх як синоніми. Пізніше він зазначив, що саме політичний клас є базою для правлячого класу. У 1896 р. у праці «Елементи політичної науки» він писав: «У всіх суспільствах, починаючи зі слаборозвинених і аж до найбільш розвинутих і могутніх, існують два класи людей: клас правлячих і клас керованих. Перший, завжди менш численний, виконує всі політичні функції, монополізує владу і насолоджується тими перевагами, які вона дає, в той час як другий, більш численний клас, керується і контролюється першим у формі, яка в даний час більш-менш законна, і забезпечує першому класу, щонайменше, зовні, матеріальні засоби існування і все необхідне для життєдіяльності політичного організму» [53, С. 78].

Г. Моска проаналізував проблему рекрутування правлячого класу та його характерних особливостей. Він був переконаний, що найважливішим критерієм формування правлячого класу є його організованість, здатність до управління іншими людьми і матеріальна, моральна та інтелектуальна перевага. Причому Г. Моска був далекий від ціннісних, меритократичних уявлень про правлячий клас, виступаючи з позицій функціонального підходу. Адже для вченого здатність правлячого класу до управління зовсім не припускала володіння передовими, більш високими по відношенню до іншої частини населення ціннісними, етичними і моральними якостями.

При цьому Г. Моска стверджував, що фундаментом суспільного розвитку служить все-таки не економіка, а політика. Тому, можна вважати, він і виступав як проponent концепції трансформації, а не зміни еліт.

В ході еволюції правлячий клас поступово змінюється, вважав Г. Моска. Існують дві тенденції в його розвитку — аристократична і демократична: аристократична проявляється в прагненні правлячого класу стати спадковим якщо не юридично, то фактично; демократична у свою чергу полягає в оновленні правлячого класу за рахунок найбільш здатних до управління верств – в тому числі-нижчих [53, С. 254].

Г. Моска висунув положення: меншість панує тому, що вона організована, а більшість не має влади і не здатна на самоорганізацію, так як

вона – більшість. Перевага організованої меншості над неорганізованою більшістю розглядалася Г. Моска як певний іманентний історичний закон. Чергування в суспільстві тенденцій до стабілізації та оновлення створює ритмічне розгортання історичного процесу.

Нарешті, якщо розглядати найбільших представників італійського елітаризму, не можна обійти стороною Роберта Міхельса, який розглядав еліту трохи інакше, ніж його попередники. Хоча в дослідженні еліти він використовував методологічний підхід Г. Моска і В. Парето, але в центр своєї уваги він помістив партійну еліту. Міхельс, досліджуючи елітаризм ставив перед собою завдання показати, що демократія всього лише ідеал, але в реальності в суспільстві панує «залізний закон олігархії». Історія також демонструє, що «будь-яка система лідерства несумісна з головними постулатами демократії», як і Г. Моска, Р. Міхельс стверджує, що чиста демократія не дієва і веде до занепаду суспільства.

У своїй роботі «Соціологія політичної партії в умовах демократії» (1911 р.) він спробував виявити причини поділу суспільства на еліти і маси. Внутрішня нездатність народних мас брати на себе відповідальність і виконувати керівні функції породжує виникнення еліт, що веде до боротьби елітних груп і народних мас. Як зазначає Р. Міхельс, класова боротьба – це умова історичного прогресу [26, с. 42-46]. «...більшість, таким чином, зовсім нездатна до самоуправління... Завжди із мас виділяється нова організована меншість, яка возвеличує себе до стану правлячого класу» [27, С. 4]. «Уряд, або держава, може бути, таким чином, завжди лише організацією меншості, що прагне нав'язати решті суспільства «правовий порядок», породжений відносинами панування і експлуатації», — олігархія, яка беззаперечно замінює інший устрій організації, наприклад демократію, основана на відносинах панування-підпорядкування [27, С. 4].

Концентрація управлінських повноважень у вузькій групі часто призводить до зловживання владою, підкреслює мислитель. Відчуття незалежності і обраності призводить до того, що колишні слуги народу

перетворюються на панів свого народу, стають вождями і володарями [5, С. 550]. Отже, найважливіше правило для правлячого класу — це реальна оцінка власних повноважень і дотримання норм моралі. Сучасний образ корумпованих чиновників і деморалізованих представників шоу-бізнесу, безумовно, викликає масове обурення, суспільство не хоче миритися з такою елітою, так як вона не задовольняє високи вимоги народу.

Елітарних поглядів дотримувався і німецький філософ, соціолог і культуролог Макс Вебер. Питання про взаємовідносини народу і еліти аналізуються в його працях «Протестантська етика і дух капіталізму» (1904-1905 рр.), «Політика як покликання і професія» (1918 р.).

У філософсько-політологічній думці Макса Вебера домінує концепція панування. Кожному типу суспільства, вважає він, притаманний поділ на панівний клас і клас, що підпорядковується.

Відповідно до цієї концепції М. Вебер виділяє три типи панування: традиційне, харизматичне і легальне. Німецький мислитель підкреслював, що чисті типи зустрічаються рідко, в реальності ж існують їх змішані комбінації [5, С. 647].

Поряд з вченням про панування М. Вебер розробляє теорію плебісцитарної демократії. Філософ зазначає, що клас еліти зобов'язаний звертатися по допомогу до народу. Безпосереднє звернення до мас, запевняв філософ, набагато ефективніше для ведення далекоглядної і розумної політики еліти, ніж отримання порад від адміністративного прошарку. Звідси впливає головне правило для елітарних груп — враховувати реальні інтереси народних мас.

Іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет міркував про соціальні та моральні якості еліти. У своїх працях «Дегуманізація мистецтва» (1925 р.) і «Бунт мас» (1930 р.) він пише про взаємодію елітарної і масової культури. Еліта — найкраща частина суспільства в його духовному втіленні. Якщо людина маси не вимоглива до себе, володіє «вродженою невдячністю до всього» [29, С.56], то представник еліти постійно працює над собою і прагне

до вдосконалення. Отже, вважає мислитель, людина, яка покликана до управління суспільством і державою, повинна відповідати високим морально-етичним вимогам.

Але якщо еліта настільки необхідна для суспільства, чому ж ми стикаємося з масовим невдоволенням, пониженням ролі елітарного класу, і часто з сумнівом в його необхідності? Причина цього криється, з одного боку, у внутрішніх властивостях мас, а з іншого – в недотриманні елітою правил «політичної гри» у взаємовідносинах з народом, стверджують Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, М. Вебер і Х. Ортега-і-Гассет.

Що стосується спроби створення елітарних теорій в українській політичній думці, то найяскравішими представниками є Д. Донцов та В. Липинський.

Науковий доробок В. Липинського неодноразово привертав увагу дослідників ще за життя вченого, коли точилась гостра полеміка з приводу провідної сили національно-державного розвитку України, перспектив української незалежності та соціально-класової структури українського суспільства.

Виходячи з розуміння особливостей українського характеру та їх глибинних причин теоретично обґрунтовується необхідність для України аристократичного соціально-політичного устрою, як такого, що є найближчим для українського національного духу. Носієм влади за таких соціально-політичних умов має бути провідна верства, від характеру та способу організації якої залежать і спосіб організації суспільного життя, і характер суспільних відносин, і перспектив розвитку нації [22, С. 16].

Елітаристські погляди В. Липинського ґрунтуються на трьох вихідних положеннях:

1. Теза про початкову нерівність людей.
2. Теза про те, що всі суспільні одиниці складаються з двох типів елементів — пасивних/статичних і активних/динамічних — які перебувають у відношенні більшості та меншості відповідно.

3. Визнання того, що активна меншість черпає свою активність з власного внутрішнього духовного потенціалу, і що поведінка інших членів суспільства залежить від цієї внутрішньої сили.

Еліта, за В. Липинським, це не кастове поняття. Провідна верства тут — це творча меншість, активна суспільна верства, єдино здатна до конструктивної державотворчої діяльності.

В концепції В. Липинського можна виділити, принаймні, три головні аспекти розуміння проблеми еліти. Перший полягає в інтерпретації її як певної групи людей, що керує нацією, другим аспектом є питання про соціальне походження та статус провідної верстви, третій аспект стосується реалізації взаємин «старої» та «нової» еліт в умовах творення якісно нової суспільно-політичної організації.

Мислитель виділяє дві детермінуючі характеристики, без яких неможливе існування в нації провідної верстви: силу (політичну і фізичну) і моральний авторитет. Виходячи з цього, правомірним є висновок В. Липинського про те, що організація авторитетної соціальної групи, довкола якої могла б об'єднатися вся нація, є основною проблемою національно-державного будівництва в Україні, без вирішення якої ніякі орієнтації та програми не допоможуть їй стати ні нацією, ні державою [22, С. 67].

Аристократія у В. Липинського — не обмежена каста, а та активна меншість, яка об'єднує в собі найдієвіших представників усіх класів. Згідно з концепцією циркуляції еліт, кожна соціально-політична система мусить регулярно оновлювати склад своєї еліти, кооптуючи в її лави нових представників з різних класів і соціальних прошарків [22, С. 137].

В. Липинський приділяє свою увагу тезі про неможливість виконувати провідні функції в суспільстві такими суспільними верствами як інтелігенція та пролетаріат. Право на статус провідної верстви в українському суспільстві, за В. Липинським, має посідати «хліборобський клас», який зрештою внаслідок індустріалізації суспільства може поступово відійти від виконання провідної ролі [22, С. 72].

Елітарно-консервативна концепція, розроблена В. Липинським, у теоретико-методологічному розумінні ґрунтується на тривалій європейській традиції соціального і культурного елітаризму, творчо переосмисленій вченим і синтезованій в дусі християнського морального вчення і на підставі конкретно-історичного аналізу соціально-політичного розвитку України, що вилилося в цілковито оригінальній доктрині національної аристократії як суб'єкта суспільного поступу.

Специфіка вчення В. Липинського є його консерватизм, особливістю якого є те, що, на відміну від антидемократизму, антилібералізму і догматизму більшості консервативних ідеологій, спрямованих на збереження за будь-яку ціну застарілих соціоморальних і політичних орієнтацій, він спрямований на соціокультурний прогрес.

Питання соціального походження провідної верстви вчений вирішує безвідносно до історичної родової знаті, почасти тому, що на момент його творчості вона вичерпала свій політичний потенціал, а частково тому, що елітою він, в дусі існуючої традиції, вважає будь-яку суспільну верству, володіючу фізичною і політичною силою, моральним авторитетом в народі, волею до влади і здатністю нести моральну відповідальність за її реалізацію.

В. Липинський вбачає можливість включення до складу еліти представників усіх суспільних класів і верств, ґрунтуючись на методології їх поділу на два стани — активну меншість і пасивну більшість — і вважаючи необхідною умовою повноцінного розвитку суспільства і виконання елітою своїх функцій постійне поповнення її лав новим активними і вольовими елементами [22, С. 43].

Оригінальність мислення В. Липинського полягає також в тому, що він дає свою інтерпретацію теорію циркуляції еліти В. Парето, що виявляється у виділенні трьох методів організації суспільства (класократичний, охлократичний і демократичний), яким відповідають три основні основні типи провідних верств (войовники-продуценти, войовники-непродуценти і не войовники, тобто буржуазія та інтелігенція), виходячи з чого, зміна

суспільного ладу відбувається, на думку вченого, насамперед, через занепад «старої» аристократії та її заміщення провідною верствою іншого типу, яка до цього перебувала в статусі контреліти.

У свою чергу, Д. Донцов вважає, що еліта має формуватися з відібраних, кращих людей — «ініціативна меншість», що ведуть і мобілізують народ — «пасивний чинник нації», щоб втілити певну ідею. Д. Донцов наділяє політичну еліту можливістю застосовувати будь-які засоби для досягнення могутності нації і створення національної державності, тобто блага мета виправдовує засоби, що проголошував у роботі «Государ» Н. Макіавеллі [23, С. 2]. Проте для філософа важлива чітка відповідність еліти провідним рисам: шляхетність, благородство, мудрість, мужність, відвага. Таким чином, українська політична думка має своє бачення на класичну теорію еліт [40, с. 238-240].

Таким чином, заслуга засновників теорії еліти в тому, що вони виокремили об'єкт і предмет дослідження, систематизували накопичене знання про правлячу меншість, спробували сформулювати закони структури, функціонування, розвитку та циркуляції еліти.

Завдяки внеску вчених: Г. Моски, В. Парето і Р. Міхельса – поняття політичної еліти отримало вже досить ясні обриси, якими користуються в наш час. Г. Моска вводить в науковий обіг термін правлячий клас, В. Парето — циклічність еліти, а «залізний закон олігархії» Р. Міхельса змушує задуматися про деградацію суспільства.

Також були сформульовані найважливіші параметри, що дозволяють розмежовувати і оцінювати різні елітарні теорії сучасності. До них відносяться: якості, що властиві представникам еліти; взаємини, що існують всередині еліти і характеризують ступінь її згуртованості, інтеграції; відносини еліти з масами; рекрутування еліти; роль (конструктивна або деструктивна) еліти в суспільстві, її функції і вплив.

Таким чином, основна ідея політичного елітизму полягає в наступному: існування еліти, висування з неї політичних лідерів пов'язано з тим, що

неможливо надати владу кожному — для цього необхідна меншість, що має захищати інтереси громадян і здатна управляти владними структурами. Якби ця влада була надана всім, лиш деякі змогли б оволодіти мистецтвом її утримання і керівництва суспільством через складність цього виду людської діяльності.

Суспільство, на якій би стадії розвитку воно не знаходилося, неможливо уявити без еліти, завданням якої є не тільки зосередження влади в своїх руках, але і її гармонійний розподіл на всіх учасників соціуму.

В кожному суспільстві політична еліта неминуче має свої особливості. Якою ж є еліта залежить, перш за все, від характеру суспільства, рівня його добробуту, історичних традицій, культури тощо. Втілюючи в життя принцип внутрішньої політики — «людина та її інтереси понад усе», держава бере на себе зобов'язання щодо створення необхідних життєвих умов для всіх громадян, гарантуючи забезпечення фундаментальних прав і свобод, інших демократичних принципів.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Тема української еліти досить довго була закритою. І цьому факту є пояснення: багатовікове перебування України в залежному від інших держав стані. Однак, якщо ця тема не обговорювалася, це не означає, що не існувало предмета обговорення – власне еліти.

Українська еліта, до якої належать кращі представники не тільки українського етносу, а й інших національностей і народностей, що живуть на українській землі, існувала завжди. І це — природньо, так як відомо: будь-який народ має певну групу людей, яка підтримує існування в часі цілісного «народного організму», сприяє його розвитку.

Проблема формування національної еліти перед українським суспільством актуалізувалася на початку 1990-х рр. у зв'язку з розпадом

колишнього СРСР. Відомо, що трансформаційні процеси в структурі політичної еліти тісно пов'язані з виборчими циклами. Тому цілком логічним є представити динаміку становлення і трансформації сучасної політичної еліти України у вигляді етапів, спираючись на ритмологію виборчих кампаній. Варто при цьому зазначити, що дана періодизація носить умовний характер.

Перший етап — 1990-1994 рр. можна позначити як період становлення національної політичної еліти України шляхом включення партійно-господарською номенклатурою до своїх лав нових членів-представників націонал-демократичних політичних сил. Тим самим «стара» еліта легітимізувала збереження своєї влади в нових умовах.

За даними дослідження, здійсненого В. Фесенко, у складі депутатського корпусу значно скоротилася частка «шістдесятників» — політиків, чії роки становлення припали на хрущовський період [29, С. 182]. До цього покоління належали всі перші особи Республіки, 80% членів Ради Міністрів. Провідну роль в українському парламенті стали відігравати післявоєнне покоління (64,1% від загальної кількості депутатів складало покоління, що народилося в 40-і, 50-і та на початку 60-х рр.).

З точки зору партійної приналежності майже 85% депутатів українського парламенту 1990 р. були членами компартії. З 125 депутатів — опозиціонерів фракції «Народна рада» 63 також перебували у компартії. Очевидно, що для останніх членство в компартії в той момент вже не означало прихильності партійним принципам і комуністичним догмам. За якісним складом контреліта також відрізнялася від правлячої. Так, 2/3 складу опозиційної фракції «Народна рада», утвореної партією «Народний рух України» (НРУ), демократичною партією України (ДемПУ), партією демократичного відродження України та іншими демократичними партіями, склали представники творчої інтелігенції (письменники, журналісти, діячі культури), а також дисиденти [50, С.90]. Більшість з них були представниками західноукраїнської еліти з центром у м. Львів.

В цілому ж, підводячи підсумок розглянутому хронологічному періоду, можна погодитися з висновками ряду аналітиків (Е. Головаха, Н. Паніна, А. Зоткіна) про те, що «інституційного вибуху» та кардинальної зміни колишньої номенклатури по всій владній вертикалі так і не відбулися, деінституалізація не торкнулася глибинних фундаментів інституційного порядку [10, С. 24]. Політичні практики, включаючи систему рекрутування еліт, продовжували функціонувати за радянськими зразками. Частина номенклатури зуміла адаптуватися до нових умов і конвертувати свої позиційні переваги в економічний і (або) політичний капітал.

В рамках другого періоду – 1994-1998 рр. трансформація політичної еліти України продовжилася в наступних формах і напрямках. Згідно з даними низки досліджень у 1994 р. склад Верховної Ради (порівняно з попереднім) оновився на 84%: з 403 народних депутатів лише 65 входило до складу парламенту попереднього скликання [39]. І хоча число повторно обраних невелика, це вже були професійні політики (приблизно половина з них мала партноменклатурне минуле, інша половина – це ті, хто в попередньому парламенті представляв опозицію). Зокрема, 10 депутатів партії «Народний Рух України» зберегли свої мандати. Найбільше оновлення зафіксовано на флангах. Понад 90% комуністів і соціалістів були обрані до Верховної Ради вперше, так само як і всі радикальні націоналісти.

Дослідження, проведене В. Фесенко, дозволяє виділити демографічні тенденції динаміки політичної еліти України розглянутого періоду. Одна з них – оновлення політичної еліти (70% парламенту склали народні депутати у віці до 50 років). Представництво жінок залишається досить низьким. У 1990 р.в парламенті їх було 2,9% від загальної кількості парламентаріїв, в 1994 р. — 4% [50, С. 92].

Істотні зміни відбулися в партійній приналежності політичної еліти 1994 р. у попередньому парламенті (після заборони і розпуску компартії) в політичні партії входило менше чверті депутатів, а в парламенті 1994 р. скликання — близько половини. Найчисленніша фракція — «Комуністи

України за соціальну справедливість і народовладдя» – 84 людини разом з союзниками з соціалістичної фракції і групою «Аграрники України» отримала 145 місць. Політична програма лівих сил будувалася на критиці президентської влади, реформ, спрямованих на децентралізацію управління економікою, залучення України до структур СНД.

Наступною за чисельністю групою у Верховній Раді були центристські об'єднання. Вони склалися в основному з депутатських груп. Більшу частину з них становили представники великого капіталу (30 осіб) і верхівки бюрократії (29 осіб) [50, С.92]. Центристські об'єднання розглядали роботу в парламенті як спосіб відстоювання своїх інтересів. У зв'язку з цим більшість центристських фракцій були зацікавлені у співпраці з представниками виконавчої влади і займали в парламенті провладну позицію.

Праві склали найменшу частину парламенту. Враховуючи специфіку політичної диференціації в Україні, експерти, як правило, до правих відносять політичні сили, які сповідують в тій чи іншій формі ідеологію українського націоналізму (від радикально-авторитарних її різновидів до ліберальної моделі). У 1994 р. до Верховної Ради України було обрано 42 представника національно-демократичних і праворадикальних партій (10,4% від загального числа депутатів), у тому числі «Народний рух України» [48]. В економічних питаннях їх програма майже не розходила з центристами, а неприйняття комуністів і соціалістів підштовхувало їх до співпраці з центристами і Президентом.

Регіональний фактор помітно проявився в наступних аспектах. По-перше, при формуванні груп і фракцій Верховної Ради абсолютна більшість депутатів з лівих фракцій були обрані в східних і південних областях України. Націонал-патріоти (фракції «Народний Рух України» і «Державність») в переважній більшості представляли західні і центральні області. По-друге, з приходом до влади президента Л. Кучми (в 1994 р.) почався період панування Дніпропетровської елітної групи, яка набрала чинність в 1996 р., коли 206 осіб з цієї групи зайняли ключові позиції у

владних структурах і «групах впливу» [14, С. 4]. Дніпропетровській групі на чолі з Л. Кучмою вдалося сформувати президентську вертикаль виконавчої влади. Адміністрація Президента стала важливим інститутом рекрутування регіональних владних еліт.

Одна з головних тенденцій третього періоду елітотворення (1998-2002 рр.) полягає в її олігархізації, зрощуванні бізнесу і влади. Згідно з даними В. Фесенка серед депутатів третього скликання Верховної Ради дві третини склали мільйонери [49]. Серед керівників центральних і регіональних органів виконавчої влади все частіше стали з'являтися великі підприємці. Бізнес-групи стали створювати власні політичні партії. Найбільш яскравим прикладом даного процесу є Соціал-демократична партія України (об'єднана) СДПУ (о).

Аналізуючи процес політизації бізнесу, дослідники зазначають, по-перше, що більшість створених олігархічними групами партій набули суто регіонального забарвлення; по-друге, в Україні відсутні по-справжньому загальнонаціональні політичні партії (про це свідчить той факт, що жодній з партій поки не вдалося привернути до себе електоральні інтереси в усіх регіонах країни).

Крім того, процес зрощування бюрократії, бізнесу і політики, на думку українського дослідника В. Пугача, загрожує, по-перше, виникненням з подальшим посиленням корпоративно-кланового характеру влади, по-друге, перетворенням її виключно в інструмент розширення і посилення впливу держави на всі сфери життєдіяльності суспільства [36, С. 5].

Суперечливість зазначеного процесу полягає також і в іншому. З одного боку, стали проявлятися нові управлінські технології, більш відповідні сучасним ринковим реаліям, в тому числі в економічній сфері. Разом з тим владні повноваження все активніше конвертуються у власність, а власність — в ще більшу владу, що використовується для лобіювання певних бізнес-інтересів, а також для досягнення власних цілей. Про це яскраво свідчить, наприклад, реалізований в Україні механізм приватизації. За

оцінками експертів, за приватизаційні сертифікати було реалізовано 47% великих і середніх підприємств, тобто майже половина промислового потенціалу України була через посередників продана «своїм людям» — невеликій групі олігархів [1].

Цікаво відзначити, що на даному етапі продовжує зберігатися ідеологічний розкол всередині політичної еліти. Про що свідчать результати парламентських виборів 1998 р.: ліві партії та блоки набрали в сумі 41,1% голосів, п'ять провідних правих партій отримали разом 18,3% [44, С. 94]. У той же час спостерігається зростання партій і блоків центристського типу (Національно-демократична партія України (НДП) та блок «За Єдину Україну», до якого увійшла НДП, в 2002 р.). Більшість дослідників появу подібних партійних утворень розцінює як збереження авторитарних практик легітимації влади, виникнення перешкод до представництва інтересів населення, розвитку ефективної партійної системи та громадянського суспільства.

Четвертий період (2002-2006 рр.) виявив кілька важливих моментів, що відображають процес трансформації політичної еліти України. По-перше, підсумки парламентських виборів 2002 р. продемонстрували тенденцію зменшення електоральної ваги ідеологічних партій і зростання впливу аморфних ідеологічно: два найбільші виборчі блоки («За єдину Україну» і «Наша Україна») поділили між собою 48% депутатських мандатів. Ще 42% мандатів дісталися безпартійним депутатам. По-друге, з'явилося особливе розмежування партій і блоків на «пропрезидентські» (блок «За Єдину Україну», СДПУ(о), блок «Єдність», блок «Наша Україна») і «антипрезидентські» (КПУ, СПУ, блок Юлії Тимошенко та ін.), яке змінило колишні ідеологічні розколи і в антипрезидентському таборі виявилися ідеологічні противники – і праві, і ліві партії [38, с. 96-98].

Напередодні виборів президента України в 2004 р. розгорівся міжрегіональний конфлікт елітних груп за вплив на центр, що завершився так званою «Помаранчевою революцією». В ході даного конфлікту відбулася

заміна однієї елітної групи іншою у вищих ешелонах влади. До влади прийшла опозиційна до попереднього Президента Л. Кучми і прем'єр-міністра В. Януковича контреліта на чолі з В. Ющенком. Усередині правлячих еліт досить швидко виявилися лінії конфліктних розломів, що особливо яскраво проявилися між Президентом В. Ющенком і Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко. Ослаблення центру сприяло посиленню регіональних еліт. Опозиційні політичні сили, сконцентровані в основному в південно-східних регіонах країни, у міру наближення парламентських виборів 2006 р. і посилення конфліктів всередині правлячої групи в центрі, активізувалися і перейшли в наступ у боротьбі за центр.

Серед характерних особливостей трансформації політичних еліт в рамках п'ятого етапу (2006-2012 рр.) можна відзначити наступне. У порівнянні зі складом парламенту попереднього скликання політична карта новообраної в 2006 р. Верховної Ради зазнала кардинальних змін: представники Партії регіонів отримали 186 депутатських місць, блок Юлії Тимошенко (БЮТ) — 129, блок «Наша Україна» — 81, Соціалістична партія України (СПУ) — 33, Комуністична партія України (КПУ) — 21 місце [9].

Це були перші в історії Незалежної України вибори на пропорційній основі. Пропорційна система виборів до парламенту і місцевих рад, що вступила в дію, сприяла тимчасовому розширенню каналів рекрутування еліти. До складу як центральних, так і регіональних владних еліт увійшла невелика кількість представників з неелітних верств суспільства.

З точки зору партійної приналежності та соціально-демографічної складової політична еліта 2007 р. змінилася незначно. Новообраний парламент складався з Партії регіонів — 175 місць, Блоку Юлії Тимошенко — 156, блоку «Наша Україна — Народна Самооборона» (НУНС) — 72, Комуністичної партії — 27 і Блоку Литвина-20 місць [9]. Як і раніше, більшість (78,3%) новообраного парламенту склали народжені в 40-і, 50-і та 60-і рр., ще 17,3% — народилися у 70-і і 80-і рр.. Дещо збільшилася частка

жінок з 23 осіб в 2002 р. до 33 осіб, що склало 7,1% від загального числа обраних депутатів у 2007 р. [9].

Розглядаючи особливості функціонування правлячої еліти даного періоду, політолог В. Фесенко справедливо зазначає, що «помаранчеві не скористалися шансом (в умовах високої довіри до нової влади) для здійснення швидких реформ...» [29].

Цілком очевидним наслідком подібної політики стало розчарування пересічних українців у діючій політичній еліті. Згідно з опитуваннями населення України, проведеними в травні 2009 р. Центром соціальних досліджень «Софія», діяльність В. Ющенка оцінювали «позитивно» або «скоріше позитивно» 7,8% респондентів, а «негативно» або «скоріше негативно» — 90,1%; роботу Верховної Ради України, відповідно 6,6% і 89,2% опитаних; діяльність уряду відповідно 12,2% і 83,6% респондентів [13]. Після обрання В. Януковича президентом (у лютому 2010 р.) почалася нова хвиля кадрових перестановок політико-управлінської еліти, однак якісної новизни вона не принесла. Кабінет Міністрів на чолі з Ю. Тимошенко був відправлений більшістю голосів депутатів у відставку.

Вже перші місяці президентства показали, що де-факто формується президентсько-парламентська система влади, юридично повернутися до неї В. Януковичу вдалося 1 жовтня 2010 р., коли в Україні набула чинності Конституція редакції 1996 р.

Поряд з побудовою жорсткої, орієнтованої на один центр управління вертикалі влади, активно проявили себе в розглянутий період і інші тенденції. Зокрема, домінування західноукраїнської еліти змінюється пануванням еліти зі Сходу. «Всі новопризначені чиновники виходять з Донбасу. Для президента ці люди — свої», зазначає політолог В. Фесенко [28]. Разом з тим самостійною групою впливу останнім часом стає так звана «сім'я» (йдеться про Олександра Януковича (сина президента), голову Нацбанку Сергія Арбузова, голову МВС – Віталія Захарченка та інших наближених до тодішнього президента).

Шостий етап трансформації еліти України (2012-2014 рр.) зумовив наступний розклад сил. Правлячій Партії регіонів, незважаючи на цільову установку — активне використання адміністративного ресурсу і змішану систему виборів не вдалося набрати в парламенті навіть просту більшість. За неї віддали 30% голосів виборців. Не реалізувала своїх реваншистських цілей і Об'єднана опозиція «Батьківщина», за яку проголосувало 25,54%. Водночас чимала кількість громадян у розрахунку на так звану «третю силу» проголосувала за «новеньких» — партію «Удар» Віталія Кличка і партію «Свобода» (13,96% і 10,44% відповідно). Ще 13,18% голосів було віддано за Комуністичну партію України [9].

Більшість дослідників зійшлися на думці, що несподівано високий результат радикально-націоналістичної партії «Свобода» порівняно з прогнозами соціологів свідчить про феномен протестного голосування. Крім того, розстановка сил у новообраній Верховній Раді була такою, що жодна політична сила не мала більшості. Це на тлі незадовільного стану в українській економіці робило ситуацію в парламенті і в цілому в суспільстві нестабільною і небезпечною.

Зосередивши свої сили на з'ясуванні міжелітних відносин, заплутавшись у власних проблемах, українська еліта втратила не тільки довіру суспільства, а й здатність управляти соціально-економічними процесами в країні. Громадяни України за 25 років незалежності втомилися чекати поліпшення власного життя в результаті проведеної правлячою елітою двовекторної політики, доходи від якої в основному розподілялися між елітними угрупованнями і регіональними кланами. У цих умовах правлячі кола вирішили змінити вектор політичного розвитку, зробити рішучі кроки в бік інтеграції з Європою.

Курс на європейську інтеграцію для пересічних українців представлявся чи не єдиним шансом на поліпшення якості життя, а для української еліти бачився в якості реальної альтернативи попередній політиці. Але, як показала історія, взявши курс на інтеграцію з Європейським

союзом, українська еліта не тільки вступила в протиріччя з державними і національними інтересами, а й загнала себе в глухий кут, відмовившись від багатовекторної політики і добросусідських відносин з Росією.

Показово, що як всередині самої еліти, так і в українському суспільстві не було єдності в питанні інтеграції з Європейським союзом. Нагадаємо, що Євромайдан в листопаді 2013 р. почався з рішення Кабінету Міністрів України про припинення процесу підготовки до укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом. Це рішення викликало масштабні акції протесту 2013 – 2014 рр. При чому більшість українців протестували не проти Росії, а проти влади, яка позбавила їх права на гідне життя. Не випадково події листопада 2013 — лютого 2014 р. стали називати «Революцією Гідності». Відмова уряду від європейського курсу для більшості українців асоціювалася з крахом надій на поліпшення якості життя, рішучі перетворення суспільства і держави. Але для політичної опозиції відмова уряду від підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом стала вагомим приводом до початку рішучих дій, що відкривали їй шлях до влади.

Сьомий етап трансформації еліти України (2014-2019 рр.) характеризується наступним чином. Дострокові вибори до Верховної Ради пройшли 26 жовтня 2014 року. У парламентських виборах брало участь 29 партій, а потрапити до Верховної Ради VII скликання змогли Блок Петра Порошенка (133 мандати), Народний Фронт (82 мандати), «Самопоміч» (33 мандати), «Опозиційний блок» (29 мандатів), «Батьківщина» (19 мандатів) і Радикальна партія Олега Ляшка (22 мандати) [41].

Була створена правляча коаліція «Європейська Україна», до якої увійшли всі парламентські фракції, за винятком «Опозиційного блоку». Таким чином, коаліція «Європейська Україна» сформувала конституційну більшість у Верховній Раді.

Парламент оновився на 80%, помолодшавши на 10 років. Вибори показали, що довіра до існуючого політичного режиму необоротньо

підірвана, а механізми його функціонування дискредитовані і деформовані настільки, що навряд чи можуть бути відновлені. Завдання радикального реформування системи державного управління з актуальних перетворилася на невідкладні.

У 2014 р. в парламентських виборах не брала участь Партія регіонів, яка набирала на трьох попередніх виборах більше 30 відсотків голосів виборців. Поява нових політичних партій і ліквідація старих знову змінили електоральні переваги виборців, крім того вибори не проводилися на територіях Донецької та Луганської областей, а також на території Криму, що вплинуло на загальну електоральну стабільність партійної системи України.

У Верховній Раді продовжували бути присутніми політичні партії, які створені і мають прямий зв'язок з фінансово-промисловими угрупованнями, а в VII скликанні такими партіями були практично всі партії, що пройшли до парламенту. І Блок Петра Порошенка, і Народний Фронт, і «Самопоміч», і «Опозиційний блок» були так чи інакше пов'язані з фінансово-промисловими групами.

У вересні 2015 р. правлячу коаліцію покинула Радикальна партія Олега Ляшка, а в січні — лютому 2016 р. «Батьківщина» і «Самопоміч». Голова «Самопоміч» Олег Березюк оголосив депутатів парламентської коаліції «учасниками олігархічного перевороту в парламенті» [34].

Нова коаліція була створена 14 квітня 2016 р., до неї увійшли Блок Петра Порошенка і «Народний Фронт». Також, був обраний новий голова Верховної Ради, ним став Андрій Парубій.

Останні вибори до Верховної Ради України відбулися 21 липня 2019 р., вони були позачерговими і були проведені за указом нинішнього Президента України Володимира Зеленського. У них брало участь 22 Політичні партії, а в парламент пройшло 5.

До Верховної Ради IX скликання пройшло 5 політичних партій: Слуга народу (254 мандати), Опозиційна платформа «За життя» (43 мандати),

Батьківщина (26 мандатів), Європейська солідарність (25 мандатів) і Голос (20 мандатів) [42], а всього брало участь 22 партії.

Це перші парламентські вибори за всю історію України, коли коаліція була сформована з однієї політичної партії. Особливістю цих парламентських виборів є те, що більшість політичних партій, які досягли успіхів на виборах, були утворені незадовго до виборів. Вони були «віртуальними організаціями», які не мали організаційних структур в регіонах України перед виборами, але, незважаючи на це, отримали підтримку багатьох виборців.

Парламентські вибори 2014 і 2019 років показали, що до Верховної Ради продовжують потрапляти політичні партії, залежні від фінансово-промислових угруповувань. Ця особливість супроводжувала партійну систему України всі роки її незалежності. Вони, швидше за все, продовжать залишатися найважливішими особами у формуванні та функціонуванні політичних партій, однак, якщо розподіл економічних ресурсів між ними буде більш відкритим і обговорюваним, то фракції у Верховній Раді стануть вирішувати найважливіші проблеми держави і реагувати на соціальні запити в повному обсязі, а не розподіляти владу між собою.

Українські політичні партії залежать від своїх лідерів, через це, якщо він втрачає політичну вагу, то така політична партія фактично перестає існувати. Немає передумов до того, що і найближчим часом це зміниться, так як правляча партія «Слуга народу», на даний момент, повністю асоціюється з Володимиром Зеленським. Партія «Слуга народу» показала абсолютний електоральний рекорд за всю історію парламентських виборів (43,16 відсотків голосів), а також одноосібно сформувала новий Уряд, що дозволило їй відповідати за зовнішню і внутрішню політику України.

Незважаючи на те, що партія «Слуга народу» є домінуючою партією у Верховній Раді, ніяких передумов до того, що партійна система України буде змінюватися в бік партійної системи з домінуючою партією немає, так як

Президент України Володимир Зеленський виступає за демократизацію партійної системи.

Останні парламентські вибори показали тенденцію до «віртуалізації», так як партії «Слуга народу» і Опозиційна платформа «За життя» не мали організаційних структур в регіонах України і здійснювали виборчу кампанію за допомогою політичної реклами в ЗМІ і в соціальних мережах, але змогли отримати 297 мандатів з 450.

В Україні немає політичної партії, здатної об'єднати інтереси всього населення. Такою партією на даний час намагається стати «Слуга народу», однак, справедливо відзначити, що ця політична партія отримала більшість у Верховній Раді лише тому, що виборці голосували не стільки за Володимира Зеленського і «Слугу народу», скільки проти Петра Порошенка і його «Європейської солідарності».

Політичним та економічним елітам України необхідно вирішувати проблеми поляризації політичних сил у Верховній Раді та регіоналізації в Україні. Частина політичних партій у Верховній Раді продовжує бути пропрезидентською, а інша частина традиційно стає опозиційною, через це виникають конфлікти і неможливість об'єднатися для вирішення проблем.

Таким чином, підводячи підсумок аналізу процесу трансформації сучасної політичної еліти України за останні десятиліття, слід виділити кілька важливих тенденцій. Серед позитивних моментів можна позначити такі.

По-перше, процес поступової зміни одних поколінь політичної еліти іншими. Зокрема повоєнне покоління поступово змінюється поколінням, народженим у другій половині 60-х і 70-х рр. ХХ ст., соціалізація яких припала на початок пострадянського періоду часу. Приблизно з середини 1990-х рр. помітною тенденцією в структурі політичної еліти України стає зростання в її складі питомої ваги вихідців з бізнесу.

По-друге, канали рекрутування політичної еліти протягом всього досліджуваного періоду то розширювалися, то звужувалися. Так, на початку

90 – х ХХ ст. з'явився новий канал — альтернативні вибори. Поряд з цим змінився сам принцип, що лежить в основі номенклатурної моделі рекрутування еліти, а саме принцип призначення на посаду «зверху», вузьким колом осіб. На зміну даному принципу на початку 1990-х рр. прийшов інший – успіх на виборах, де одним з визначальних факторів стає електорат, що орієнтується, на особисті властивості і якості кандидата.

Протягом розглянутого періоду (кінець ХХ - початок ХХІ ст.) відбулася зміна моделей елітоутворення. Традиційна для радянської номенклатури модель рекрутування еліт, в основі якої лежав службово-номенклатурний принцип, що приводить до домінування адміністративно-політичної бюрократії, трансформувалася в олігархічну модель.

Особливістю української еліти є циркуляція регіональних еліт у боротьбі за владу на загальнодержавному рівні, в ході якої еліта економічно сильних регіонів мобілізує населення своїх культурно-цивілізаційних ойкумен (не тільки своїх регіонів, а й найближчих областей). Зазначена циркуляція чітко простежується за підсумками виборчих кампаній і проявляється в наступному: кандидат, який в ході виборчої кампанії, спирається на електорат Сходу України, як правило, не підтримується в центрі і на Заході України, і навпаки.

Відсутність якісного ривка у підвищенні рівня життя громадян створила сприятливий ґрунт для нестійкої суспільної підтримки політичної еліти України. Протягом усього досліджуваного періоду, спостерігаються «гойдалки» ставлення до правлячої еліти. Після кожних президентських виборів помітно зростає рівень довіри до глави держави. І неминує незабаром після виборів, відбувалося істотне зниження довіри до нової влади. Пояснюється це тим, що представники політичної еліти України демонструють високі здібності в боротьбі за владу, але не завжди можуть розпорядитися цією владою в інтересах більшості. Декларуючи необхідність модернізації, руху в бік інноваційного шляху розвитку українська правляча еліта на практиці поки не змогла домогтися якісних змін в економіці своєї

країни, а також в режимі функціонування політичної влади. У підсумку коефіцієнт корисної дії політичної еліти, якість реалізації нею своїх суспільних функцій залишаються досить низькими. Якщо дані тенденції збережуться, то в Україні велика ймовірність закріпитися на периферії світової економіки на невизначений час з усіма витікаючими наслідками.

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ

Соціально-політична та економічна трансформація будь-якого суспільства значною, якщо не вирішальною мірою залежить від стану і поведінки його політичної еліти, а також часто обумовлена зміною правлячих еліт. У свою чергу, зміни в політичній системі суспільства ведуть до змін у складі і тенденціях розвитку політичної еліти. Тому при вивченні суспільств, що знаходяться в процесі трансформації, настільки важливим є аналіз стану їх політичних еліт. Сказане повною мірою відноситься до посткомуністичної України. Більше того, значення даного чинника для України особливо велике, оскільки, будучи одним утворенням в адміністративно-політичному плані, українське суспільство досить різноманітне в культурно-мовному, релігійному та економічному відношеннях.

Фактори як рушійна сила становлення політико-управлінської еліти України в процесі політичної трансформації суспільства постійно змінювалися.

Основними суспільно-політичними чинниками, які сприяють розробці системи державного управління та кадрової політики управлінської еліти в Україні є:

- радикальні перетворення в сучасному українському суспільстві, у сферах економіки, політики, духовності, соціального життя, у формуванні інститутів громадянського суспільства;
- масштабність та динаміка формування нових органів державної влади та місцевих органів самоуправління;
- нові вимоги до управлінських кадрів обумовлені умовами ринкової економіки;
- внутрішньополітична боротьба за владу олігархічних і політичних кланів, угруповань, представників різних гілок влади як в центрі, так і в регіонах;

- інтенсифікація професійної підготовки державних службовців;
- низький рівень розробки кадрових проблем, відсутність спеціальних досліджень щодо цілісної конструкції механізмів і процесів кадрового забезпечення державного управління в різних сферах суспільного життя;
- потреба в усуненні недосконалості в роботі з управлінськими кадрами [33, с. 5-6].

До того ж, якщо визначати еліту суспільства тільки як групу людей, здатних і готових взяти на себе відповідальність за програму розвитку країни, то саме такі групи і перебували біля керма держави протягом усього періоду існування незалежної України.

Взяла на себе відповідальність за розвиток країни і та група людей, яка нині зосередила в своїх руках практично всю владу. Всі ці групи були і є елітою за формою. Але не за змістом. Тим більше всі вони дуже далекі від поняття «справжня еліта».

В даний час цінність людини прийнято вимірювати її фінансовим становищем. У нашій країні цей факт проявляється особливо гостро. Тому групи людей, що відносяться до культурної та наукової еліти, займають другорядні позиції в житті країни. Але це не означає, що їх не існує взагалі. Не враховувати ці групи, а також інші групи еліт — в армії, спорті, релігії тощо, обмежуючись тільки політичною та економічною сферами, — принаймні, некоректно.

При владі протягом усіх попередніх тридцяти років перебували групи, дуже далекі від поняття «еліта». Вони не тільки не усунули існуючі в пострадянському суспільстві протиріччя — питання мови, трактування історичних подій, земельні та майнові проблеми — а й навчилися використовувати ці протиріччя в своїх інтересах. У процесі злиття політичної еліти з бізнесом значна частина цієї еліти переродилася в псевдоеліту.

В українській політиці з моменту здобуття незалежності панує одна політична «еліта», яка ділиться на кілька груп, більшість яких носить риси кланово-олігархічного характеру. Незважаючи на відсутність альтернативної

еліти в країні відбувається регулярна зміна влади демократичним шляхом, в ході якої одна група політичної еліти змінює на чолі держави іншу групу. При цьому зазвичай частина представників колишньої правлячої групи політичної еліти переходить до складу нової правлячої елітної групи.

Фактично, за словами українського соціолога В. Нікуліна, система рекрутування еліт поставлена під контроль розвинутих і зміцнених політико-фінансових груп, що базуються на злитті адміністративних та економічних ресурсів [28, с. 210-211]. Особливо помітна ця тенденція на рівні центральної еліти, якій вдалося вибудувати вертикальні елітні колони, що включають партійні структури, підконтрольні ЗМІ, регіональні та галузеві ініціативні групи. Спираючись на ці ресурси, еліти періодично, за підсумками виборів, підтверджують свою легітимність, виступаючи при цьому консолідованою групою. Однак в основі цієї консолідації лежать не демократичні процедури і цінності, а неформальні практики і правила, ситуативні інтереси, персональні зв'язки та особистісні відносини. Сучасна політична еліта формує свій власний кадровий «резервуар», щоб виключити подальше проникнення маргінальних верств. Отже, можна зробити висновок про домінування кланової системи формування еліт, нівелювання меритократичного принципу (коли на керівні посади висуваються найбільш здібні люди, що відбираються з усіх соціальних верств).

Не можна не погодитися з думкою Т. Василевської, що в Україні «укладення морально зорієнтованих взаємодій ускладнюється досить живучою традицією розуміння державного управління як сфери досягнення матеріальних благ та персональних привілеїв» [4, С. 242].

У 2019 р. пройшли вибори президента, на яких переміг Володимир Зеленський. Перемога В. Зеленського стала результатом розчарувань більшої частини населення України результатами внутрішньої політики Петра Порошенка. Незважаючи на те, що при П. Порошенко було підписано Угоду про асоціацію з ЄС, проводився курс на створення власної церкви, розширена антиросійська риторика, ці «досягнення» супроводжувалися різким

погіршенням ситуації в економіці. Це негативно позначилося на соціальному рівні жителів України.

Прихід до влади В. Зеленського продемонстрував наявність в українського електорату запиту на нові обличчя, які могли вирішувати внутрішні проблеми і поліпшити соціально-економічну ситуацію [3].

Новий президент прийшов до влади на хвилі популістських заяв, давши виборцям надії на вирішення внутрішніх проблем і зміну підходів до реалізації зовнішньої політики. Відповідно населення України, яке віддало свої голоси за В. Зеленського, очікувало від нього кардинального поліпшення соціально-економічної ситуації. Ці настрої відбилися в підсумках парламентських виборів, на яких партія «Слуга народу» здобула такий рівень підтримки, який вперше в сучасній українській історії надав одній політичній силі сформувати більшість у Верховній Раді.

За майже два роки президент України Володимир Зеленський і партія «Слуга народу» пройшли шлях від тріумфальної перемоги до втрати довіри виборців. Основна причина зниження популярності президента і його партії була пов'язана з невиконанням главою держави своїх передвиборчих обіцянок. Президент не приступив до врегулювання конфлікту на Донбасі, не поліпшив соціально-економічну ситуацію в країні. Колишньою залишилася і зовнішня політика. Відповідно населення України, яке віддало свої голоси за В. Зеленського, очікувало від нього кардинального поліпшення соціально-економічної ситуації.

25 жовтня 2020 року в Україні відбулися чергові місцеві вибори та перші вибори у створених у процесі децентралізації базових адміністративно-територіальних одиницях – об'єднаних громадах. Підготовка до них і вони самі проходили в непростих внутрішніх та зовнішніх політичних умовах. З одного боку, те, що відбулося у нашій країні поза минулої весни та влітку 2019 року — президентські та парламентські вибори повинно було покласти кінець відомій правовій невизначеності. Україна повернулася в правове поле, до усталеної в ній традиції вирішувати проблеми політичними і правовими

засобами. З іншого боку, для позначення подій, що відбувалися впевнено можна використовувати термін «електоральна революція». У суспільстві зберігалася надія на те, що довгий електоральний цикл, радикальна зміна облич та політичної еліти в українській політиці призведуть до зміни її типу, гуманізації, перезавантаження політичної системи в цілому.

Але, як виявилось, «Слуга народу» має тренд до деградації своєї соціально-політичної підтримки та іміджу і на очах втрачає перспективи. Подібна ситуація посилює кризу всередині монобільшості в парламенті, уряді і в оточенні президента. Багато нинішніх членів цієї команди починають розуміти, що в майбутньому їм ця платформа не обіцяє нічого хорошого.

Найкраще поточну ситуацію з партією В. Зеленського ілюструє порівняння з підсумками минулих парламентських виборів. Так, майже два роки тому «Слуга народу» набрала 43,16% підтримки, коли ОПЗЖ і «Європейська солідарність» отримали 13,05% і 8,10% відповідно. На місцевих виборах всі три партії, по суті, отримали схожі результати, тобто перевага правлячої партії втрачена [5].

«Слуга народу» отримала непогані результати в центральних регіонах, втративши підтримку на Заході і Сході. Найбільш позитивно вибори відбулися на положенні ОПЗЖ, так як до цього в місцевих радах вона була представлена лише частково.

Попередні результати виборів вказують на те, що ОПЗЖ вдалося зміцнити свої позиції, хоча позитивним іміджем вона ніколи не славилася, отримавши великі фракції і навіть просунувши ряд своїх кандидатів у мери міст. До слова, показники партії могли бути і вище, якби вибори проводилися в контрольованих Києвом частинах Донецької та Луганської областей, проте українська влада відклала голосування на цих територіях [24].

Нинішня кампанія показала, що магія бренду «Зе» в українській політиці перестає працювати. Минулого року сам факт висунення від «Слуги

народу» дозволяв виграти вибори весільним фотографам, безробітним або акторам комік-трупі В. Зеленського.

Добре проілюструвала процеси, що відбуваються в партії Зеленського, виборча кампанія в Києві. Позаминулого року кандидати від «Слуги народу» виграла вибори у всіх 13 мажоритарних округах столиці. У жовтні 2020 року президентська партія набирає на виборах до Київської міської ради всього лише 7,53% голосів виборців [13].

Ще гірше виявився результат кандидата в мери Києва від «Слуги народу» Ірини Верещук, яку підтримав особисто В. Зеленський. І. Верещук провела дуже активну і, по всій видимості, дорогу кампанію, але показала всього лише п'ятий результат, а після публічно звинуватила в провалі президентської партії на виборах голову її столичної організації Миколу Тищенка [17].

Провалом «Слуги народу» скористалися опоненти партії Зеленського з обох політичних флангів — партія «Європейська Солідарність» Петра Порошенка і проросійська «Опозиційна платформа За життя».

«Європейська солідарність», яка показала непогані результати на Західній Україні і перемогла на виборах у стратегічно важливих Києві та Київській області, заявила, що вона стала єдиною партією, що отримала за підсумками виборів представництво у всіх обласних радах країни. За фактом партія Порошенка застовпила за собою місце лідера на прозахідному фланзі української політичної сцени [15].

Переможницею виборів назвала себе і ОПЗЖ. Нинішні вибори зафіксували її статус «партії номер один» на півдні країни. А може, і на сході: один з лідерів Вадим Рабінович заявив, що його партія перемагає і на виборах в Донецькій і Луганській областях — там обиралися тільки районні, міські та сільські ради [37].

У цій ситуації недивним виглядає непоганий результат, показаний на цих виборах «місцевими» партіями — політичними силами, поле діяльності яких обмежується в кращому випадку однією областю. Типовий приклад:

четверо депутатів Верховної Ради, обраних від мажоритарних округів Закарпатської області, створюють партію «Рідне Закарпаття» — і вона посідає перше місце на виборах до облради свого регіону [25].

Вихідець з Вінниці Володимир Гройсман, який зі своєю партією «Українська стратегія Гройсмана» виграв вибори до Вінницької міської та обласної ради, а також провів висування від УСГ в мери Вінниці [32].

З одного боку, закономірно, що місцеві політичні еліти краще орієнтуються в проблемах місцевого рівня, ніж великі загальнонаціональні партії. З іншого, чи не є провал на виборах загальнонаціональних партій в цілому ряді регіонів країни наслідком відцентрованих тенденцій в державі?

Про що це може свідчити? Противники Президента В. Зеленського стверджують: час популізму в дусі «і нашим, і вашим», «за все хороше, проти всього поганого» минув, від глави держави і його партії виборці очікують більшої визначеності в принципових питаннях внутрішньої і зовнішньої політики України. Від політичної еліти ми повинні вимагати ідеологічної послідовності.

2021 рік багато в чому продовжує тенденції 2020 року. Однак за багатьма напрямками — соціальними, зовнішньополітичними, епідеміологічними — він буде ставити нові виклики перед елітою України, які протягом останніх півтора років не тільки розгубили електоральний ресурс, а й позбавили значну частину суспільства надій на зміни, які вони анонсували в ході передвиборної кампанії.

Багато існуючих проблем були викликані, перш за все, відсутністю стратегічного бачення, слабкістю кадрового ресурсу, залежністю, з одного боку, від зовнішніх партнерів, а з іншого — від фінансово-промислових груп українського олігархату.

Антикризове регулювання, відродження суспільства — це вкрай складний і комплексний процес. У літературі, присвяченій проблемам політичної діяльності, зазначається, що саме в кризові, переломні періоди

суспільного розвитку, на політичну сцену виходять яскраві політичні лідери великого масштабу. Саме вони стають на чолі реалізації стратегічних проектів, які можуть вивести державу з кризової ситуації. Основоположними якостями таких лідерів є відповідальність, патріотизм і професіоналізм [19, с.122-125]. Однак, на політичній сцені України такі лідери ще не з'явилися. Більш того, з 1991 р. можливо спостерігати все більш поглиблюється розрив між політичною елітою і іншим населенням країни.

Окремою особливістю, що властива політичним лідерам України, є постійна зміна політичних орієнтацій, політична зрада. В результаті втрачається механізм досягнення консенсусу між політичними силами, що веде до неможливості вироблення єдиної стратегії не тільки в контексті модернізації суспільства і подолання кризових ситуацій, але навіть у вирішенні нагальних питань функціонування політичної системи, що дозволяє характеризувати українську політику як «політику абсурду».

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що політична діяльність політичної еліти України відрізняється безсистемністю, непослідовністю в реалізації стратегій або взагалі відсутністю таких.

Відсутність у політичній еліті України політиків «за покликанням», відмова від ідеї спільної справи на користь особистих інтересів, спотвореність системи ціннісних координат, низька соціальна відповідальність у політичній діяльності, глибокий розкол між елітами та рештою населення, як і розкол всередині політичної еліти України, виступили чинниками, що зумовили системну кризу. У цьому сенсі ключовими елементами, які дозволяють соціальній системі, що опинилася в умовах перехідного періоду, знайти гідну відповідь на виклики, що виникають, є консолідуюча ідея, а також професіоналізм і соціальна відповідальність політичної еліти.

«Відповідно, виникає запитання — чи є наша, скажімо, політична еліта найосвіченішою, коли дехто не може визначитися із власною освітою? Чи є наша політична еліта культурною, коли вона відкрито демонструє усій

світовій громадськості власну «парламентську культуру»? Чи є наша політична еліта морально-етичною, роблячи радикальні висновки про діяльність як своїх колег, так і опонентів, що згодом видається чистої води брехнею? І чи довірили виборці власну долю тій політичній еліті, яка після здобуття влади повертається до них непривабливим боком? Відповідь напрошується сама собою», — слушно зауважує М. Ліщенко [21].

Функціонування політичної еліти України на даний час практично не приносить ніяких видимих результатів. Така її роль визначається, зокрема, рівнем соціальної нерівності, відсутністю можливості соціальної мобільності для переважної кількості населення країни, низьким рівнем соціальної активності, політичної та правової грамотності, нерозвиненістю громадянського суспільства, а також малою чисельністю середнього класу, який являє собою найбільш стабільну страту суспільства.

На підтвердження цього можна привести нижченаведені факти. По-перше, свій вплив еліта здійснює за допомогою телебачення, радіо, друкованих засобів масової інформації, новин в мережі Інтернет, соціальних мереж, блогів, зовнішньої реклами. Тобто, її вплив носить широкомасштабний і повсюдний характер. Таким чином мінімізувати вплив на суспільство є досить складною задачею. Більш того, в період передвиборчих кампаній, або ж в той момент, коли на державному рівні розглядається прийняття особливо важливих для держави рішень (наприклад, питання про підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом), цей вплив тільки посилюється. В цьому відношенні слід також зазначити, що в такі періоди вплив еліти на широкі маси населення все більше набуває маніпулятивного характеру, аби домогтися їх схвалення у прийнятті державних рішень.

По-друге, повідомлення, що передаються по вищезазначеним каналам, часто носять скандальний, провокаційний характер. Це можуть бути або навмисні висловлювання або дії представників політичної еліти з метою привернення уваги до себе, або ж повідомлення про еліту, підготовлені

представниками ЗМІ. У цьому випадку дії репортерів можуть бути обумовлені політичним замовленням, особистим інтересом, або ж наявністю попиту на подібну інформацію у аудиторії.

Переважає більшість громадян України протягом останніх тридцяти років, тобто в період життя цілого покоління, проживає на межі бідності, змушена постійно боротися за виживання, день у день. В таких умовах не тільки не формується середній клас як найбільш стабільний прошарок суспільства, його опора, а й зникає віра людей в те, що гідний рівень доходу може бути забезпечений чесним способом. Тому діяльність еліти сприймається виключно як корупційна, спрямована на досягнення лише власних цілей, але ніяк не інтересів держави і її населення.

Таким чином, представляється логічним сприйняття цього впливу широкими масами населення як подразника, враховуючи його постійний характер. Цим пояснюється недовіра населення до еліти, небажання вступати з нею у взаємодію, абсентеїзм.

Ще одним важливим наслідком повної недовіри еліті з боку населення країни стало те, що люди втратили відчуття власної безпеки. Спостерігаючи за тим, як правлячий клас здійснює політику в сфері охорони здоров'я, захисту від надзвичайних ситуацій, оборони і безпеки, а також беручи до уваги усвідомлення населенням високого рівня корумпованості державних інститутів, населення прийшло до висновку про нездатність держави захистити своїх громадян від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Гострота ситуації в Україні і навколо неї викликає багато питань про здатність політичної еліти цієї країни вивести країну з найжорстокішої політичної, економічної, геополітичної та цивілізаційної кризи. Українські дослідники виділяють характерні риси політичної еліти. Це низький рівень моральних якостей, превалювання особистих інтересів, низький рівень професіоналізму, відсутність стратегічного мислення, низька ефективність управлінської діяльності, і в цілому відчуження еліти від суспільства [49].

Характерною особливістю політичного процесу на Україні є постійне суперництво субеліт західних і східних регіонів, як між собою, так і в питаннях свого впливу на центральну державну владу. Етнополітична ідентичність всіх субеліт стала визначатися ступенем прихильності ідеї української етнічної державності і значною мірою – місцем дислокації: чим ближче до Заходу України, тим вищий рівень легітимності. Вихідці із Західної та Центральної України стали кадровою основою для формування правлячої еліти.

Українська еліта демонструє свою нездатність до продуктивної роботи у виконавчих і законодавчих органах влади. Причини криються у відсутності парламентської політичної культури, в культурно-історичних відмінностях регіональних субеліт, різної зовнішньополітичної орієнтації елітних груп, в боротьбі за ресурси.

У гіршому випадку країна так і буде розвиватися від виборів до виборів, вирішуючи тактичні завдання, зберігаючи політичну нестабільність і загрозу територіальній цілісності держави.

Сучасна українська еліта, незважаючи на швидкі процеси соціальних змін, несе на собі відбиток недавнього минулого стану соціуму. Політична еліта України не володіє всіма критеріями, притаманними еліті, або ж вони не розвинені повною мірою. Харизматичність, моральність, професіоналізм, що базується на високому інтелектуальному потенціалі, і, обов'язково, патріотизм — ось ті якості, які потрібні політичній еліті для розвитку сучасного суспільства. Для цього необхідно: підвищення якості та ефективності роботи політичної еліти, вдосконалення системи відбору лідерів і підвищення політичної активності мас, суворе дотримання законності, демократичних процедур.

Для досягнення відповідності науковим критеріям політична еліта України повинна позбутися «недоліків»:

— низького рівню моральних якостей, що призводить у свою чергу до недовіри представникам політичної еліти;

- переважання особистих інтересів представників політичної еліти над інтересами суспільними;
- низького рівню професійної підготовки значної частини політичної еліти;
- низької якості прийнятих політичних рішень;
- поглиблення соціального розриву між представниками еліти та пересічними громадянами;
- вчинення корупційних правопорушень, які мають прихований, таємний характер дій.

В. Волга у свою чергу підкреслює, що «у нормальному або, якщо завгодно, демократичному суспільстві політична еліта — це своєрідний інститут, де існують деякі неписані правила, процедура вирощування «державних» людей. Але це приходить в норму років за 50—100. Ми поки не можемо претендувати на це» [7, С. 3].

Формування сучасної української еліти, різні й іноді діаметрально протилежні позиції політичних еліт показали, що процес становлення України як незалежної держави ще не завершено. Це залишає простір для дискусій щодо майбутнього розвитку країни [2, С. 265].

Сучасне українське суспільство значно змінилося, а політична еліта України трансформувалася. У країні виросло ціле покоління людей, для яких головними пріоритетами є незалежність України та її інтеграція з Європейським союзом. Молода політична еліта орієнтована на ідеологію українського націоналізму і дотримується європейських цінностей, у зв'язку з чим вона не проявляє інтересу до інтеграційних проектів, реалізованих на пострадянському просторі.

Президенти України — Леонід Кравчук, Леонід Кучма, Віктор Ющенко, Віктор Янукович, Петро Порошенко активно використовували внутрішні проблеми держави в боротьбі за владу, проте вони не запропонували реального вкладу в стабільний розвиток країни. У зв'язку з цим Президент Володимир Зеленський опинився у вкрай складній ситуації.

Економічні проблеми, тиск націоналістичних партій, труднощі в реалізації Мінських домовленостей – це неповний лист викликів, з якими довелося зіткнутися Україні. Відсутність досвідченої команди зробила Президента заручником існуючих обставин.

Безумовно, слід погодитися з О. Колесниковим, що «від того, наскільки нинішня правляча еліта зможе впоратися з реформами, залежить не лише її політичне майбутнє, але й перспектива української державності загалом» [18, с. 295–296].

Цілком зрозуміло, що процес формування нової політичної еліти незалежної України є доволі тривалим, складним і суперечливим процесом. Не варто його надмірно драматизувати або, навпаки, романтизувати. Ядро політичної еліти України фактично вже склалося. Проблемою є вибір оптимальної моделі її відтворення, що дозволяє подолати регіональні протиріччя, забезпечити політичну стабільність українського суспільства.

Таким чином, для сучасної еліти України найбільш характерними є такі особливості:

- підвищення значущості неофіційних зв'язків;
- монополізація влади вузьким колом і прагнення будь-якою ціною утриматися при владі;
- закритість, відокремлення від суспільства;
- загострення суперництва всередині самої еліти;
- орієнтованість на Західну ідеологію та цінності;
- прагнення бізнесу увійти до політичної еліти і впливати на державні структури;
- незацікавленість більшості представників регіональної еліти у перспективі розвитку країни, орієнтованість на відтворення консервативних зв'язків та кланових інтересів.

Сьогодні особливої цінності набуває наявність професійних навичок правлячої еліти в галузі права, економіки та менеджменту, соціальної психології та кадрової політики, що багато в чому визначає:

— когнітивну компетенцію, що передбачає використання не тільки теоретичних знань, отриманих у вузі, але «прихованих знань», набутих у процесі накопичення практичного досвіду в системі управління;

— функціональну компетенцію — тобто те, що державний діяч повинен не тільки знати, а й вміти робити в сфері своєї професійної діяльності. Йдеться саме про компетентність в області політичного менеджменту, правових методів управління, технологій управління людськими ресурсами, економічного аналізу, державних фінансів тощо;

— ситуативну компетенцію як готовність і здатність вирішувати конкретні проблеми і завдання державного і муніципального управління;

— інтелектуальну компетенцію як здатність до сприйняття подій і явищ в моніторинговому режимі, прогнозування процесів, розробка різних варіантів рішень і реалізації найбільш ефективних з них;

— особистісну компетенцію як наявність високих моральних якостей, ораторських, комунікативних та інтегративних здібностей, уміння працювати «в команді», готовність до співпраці з опонентами і вирішення конфліктів.

ВИСНОВКИ

У сучасному світі жодна держава не може розвиватися успішно, не маючи політичної еліти — соціальної групи, що володіє певним рівнем політичного впливу і є основним джерелом керівних кадрів для інститутів влади тієї чи іншої держави або спільноти. Політична еліта об'єднує у своєму складі осіб, що мають політичну свідомість і вирішальний вплив на економічні стратегічні рішення та на економічну політику, адже в руках політичної еліти завжди перебуває керівництво та управління політичним життям. В принципі, політична еліта завжди була присутньою у суспільстві і, більше того, визначала вектор історичного процесу. Все, що змінювалося у ній, — це її особовий склад (що цілком природно), її структура та вимоги до її членів, але сама сутність політичної еліти залишається до сьогоднішнього дня незмінною.

Політична еліта повинна бути кращою частиною суспільства в усіх відношеннях. Реалізуючи в управлінні державою інтереси народних мас, вона здатна стати запорукою стабільності суспільства, про що і пишуть основоположники концепцій елітизму. Трактати західноєвропейських мислителів таких як Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс та українських дослідників, представниками яких є Д. Донцов та В. Липинський повинні виступати в якості практичного посібника для представників еліти, так як в них проаналізовані помилки минулого і сконструйовані поведінкові моделі елітарних груп, найбільш сприятливі для сприйняття народом.

Формування еліти в Україні має цілий ряд особливостей, пов'язаних з тенденціями розвитку окремих регіонів. До їх числа відносять клановість української регіональної еліти, яка стала наслідком радянського минулого країни, формування великих фінансово-промислових груп, які намагаються лобіювати власні інтереси, відсутність інтересу до осмислення тих подій, що відбуваються в країні.

Як ми можемо спостерігати, відмінність в добробуті між багатими і бідними в Україні досить велика, представники політичної еліти відрізняються скандальною поведінкою, а корупція набула загрозливого

характеру.

Для того, аби подолати поріг нерозуміння з боку народу, політичній еліті необхідно враховувати особливості поведінки мас, продовжуючи тим самим термін свого правління. Політична еліта України повинна відповідати високим духовно-моральним вимогам, а також дотримуватися правил змінюваності, створюючи умови для входу до свого складу нових представників.

Важливо також відзначити, що динамічний розвиток нашої держави, його модернізація, соціальний прогрес неможливі, якщо широкі маси населення втратили віру в політичну еліту своєї держави.

Отже, політична еліта є виразником суспільних інтересів та основним елементом, який сприяє ефективному трансформуванню суспільних відносин. Еліта повинна відповідати на появу нових модернізаційних тенденцій, нових явищ суспільного життя, нових ідеалів розвитку суспільства, щоб залишатися потрібною і ефективною частиною устрою суспільства. Представники еліти зобов'язані самовдосконалюватися і забезпечувати високий рівень якісних характеристик як членів правлячого класу. Еліта складається з різних груп (за функціональною ознакою), які мають різні характеристики і різні цілі, що є джерелом боротьби в середині еліти за доступ до ресурсів і пріоритети у політиці. Посилити державу можна, або змінивши еліту, якщо вона слабка, або змінивши групи еліт при владі, якщо вона сильна, тобто провести повну або часткову циркуляцію еліти.

Особливу значимість набувають професійно-особистісні якості політичної еліти:

— прагнення до влади, розуміння механізмів ефективного управління. Це домінуюча риса кожного, хто прагне до влади і державного управління і того, хто вже досяг цих привабливих висот;

— тяжіння до лідерства, високі морально-вольові якості. Чесність, професіоналізм, порядність і працьовитість — невід'ємні якості успішного політика і управлінця;

— рішучість і здатність взяти на себе відповідальність за непопулярні

рішення. Причому рішення не тільки тактичного, а й стратегічного, доленосного загальнодержавного значення;

— інтелект і професіоналізм, неординарність мислення. В даному випадку мова йде не про володіння певними знаннями, уміннями і навичками, а про системний, органічно єдиний набір конкретних компетенцій ефективного вирішення суспільнозначущих завдань. Така компетентність включає в себе фундаментальну науково-теоретичну, функціональну і особистісно-етичну компетенції, які забезпечують високопрофесійне вирішення державних завдань в умовах, що динамічно змінюються.

На підставі проведеного аналізу виникнення та функціонування політичної еліти України можна зробити висновок, що історія розвитку держави – це постійний процес оновлення еліти. Цей процес є дуже важливим для політичної системи, який необхідний для включення нових членів, що володіють владними повноваженнями, що дозволяє наситити її новими поглядами, ідеями і всім необхідним для підтримки існування політичної системи і запобігання політичної кризи і революційних перетворень. На основі історичного прикладу сучасна політична еліта не повинна допустити виникнення політичної кризи, в іншому випадку держава не зможе існувати або нормально функціонувати. Щоб уникнути такого результату, необхідна наявність постійної ротації, тому що держава — це політичний інститут, який постійно розвивається і змінюється, і який насичений різними політичними традиціями, звичаями, міфами, цінностями. Саме тому новоутвореній еліті необхідно вміло лавірувати на стику старого і нового, адже консервативні погляди, як і надто швидкі реформи можуть нашкодити розвитку держави.

Моральність, професіоналізм і відповідальність представників політичної еліти України повинні стати основним критерієм їх залучення до керівного прошарку, адже соціальні механізми рекрутування політичної еліти мають великий вплив на трансформаційні процеси для держави у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альтернативна незалежність: якою могла би стати Україна. URL: <https://mind.ua/publications/20175806-alternativna-nezalezhnist-yakoju-mogla-bi-stati-ukrayina> (дата звернення: 08.02.2021).
2. Андрущенко В.П. Три кроки назустріч освіті. Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Збірник наукових праць. За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. У 2-х частинах. Ч. 1. Харків. НТУ ХПГ. 2002. С. 14-19.
3. Басараб М. Варіанти для Зеленського, плани Порошенка, Росія і Коломойський — що буде з Україною після виборів. URL: <https://narodna-pravda.ua/ru/2019/04/24/polytolog-o-zelenskom-poroshenko-y-vyborah/> (дата звернення: 02.02.2021).
4. Василевська Т. Етика державного службовця в умовах суспільних трансформацій в Україні. Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. К.: ТОВ УВПК «Екс об» 2006. Т. 2. С. 241-253.
5. Вебер М. Политика как призвание и профессия. М. Вебер. Избранные произведения. М.: Прогресс. 1990. 805 с.
6. Вовк І.О. Духовна мораль професіонала у системі польського права і державотворення (історичний аспект). Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Збірник наукових праць. За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. Ч.1. Харків: НТУ ХПГ. 2002. С. 205-208.
7. Волга В. Политическая элита занимается только обслуживанием своего места. Киевский телеграф. 2003. № 12. 4 с.
8. Головатий М. Кому служить політична еліта? М. Головатий. Персонал. 2006. № 21 (172). 30 травня. С. 35-41
9. Головатий М. Проблеми і біль становлення української еліти. Нова політика. 1999. № 2. С. 45-49.
10. Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. Е. Головаха, Н. Панина. Социология: теория, методы, маркетинг. 2001. № 4. С. 5-24.

11. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави. Право України. 2005. № 4. С. 15-22.
12. Горбач Д. Еволюція української політичної еліти: від партійних босів до босів великого бізнесу. Наукові записки. 2003. Т. 22. Ч.2. С.196-200.
13. До складу Київради увійдуть представники 7 партій. URL: https://www.oporaua.org/news/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/22164-do-skladu-kiyivradi-uviiidut-predstavniki-7-partii (дата звернення: 14.03.2021).
14. Долженков О. Тіньовий аспект політичного процесу в Україні: феномен адміністративно-економічних кланів. Людина і політика. 2000. № 2. С. 2-6.
15. «Евросолидарность» получила более 100 должностей глав ОТГ и будет представлена в советах всех уровней. URL: <https://interfax.com.ua/news/election/699106.html> (дата звернення: 14.03.2021).
16. Зоткин А.А. «Львы» и «Лисы» украинской политики: О властвующей элите. НАН Украины, Институт социологии. К.: Наукова думка. 2010. 341 с.
17. Ірина Верещук: «Якщо негайно не перезавантажимося, партія буде фрагментуватися». URL: https://lb.ua/news/2020/11/16/470680_irina_vereshchuk_yakshcho_negayno.html (дата звернення: 14.03.2021).
18. Колесников О. Після Майдану: до питання про стратегію розвитку України. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2014. Вип. 3. С.295-306.
19. Кузьмин П. В. Взаимоотношение политиков и бюрократии как проблема политической науки и практики. Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». Том 24 (63). 2011. № 1. С. 177-185.
20. Кульчицький С.В. Буржуазна революція. Енциклопедія історії України. Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут

- історії України. К.: Наукова думка». 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Burzhuazna_revoliutsiia (дата звернення: 29.03.2021).
21. Ліщенко М. «Українська неукраїнська еліта», або чому нинішня влада почала повторювати помилки старої? День. 2005. Вип. 136. 30 липня.
 22. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. К.: Філадельфія. 1995. 470 с.
 23. Макиавеллі Н. Государь. Пер с итал. М. Юсіма. С.-П.: Азбука. 2017. С. 1-106.
 24. Медведчук: На местных выборах ОПЗЖ фактически победила в десяти регионах Украины. URL: <https://golos.ua/news/medvedchuk-na-mestnyh-vyborah-opzzh-faktychesky-pobedyla-v-desyaty-regyonah-ukraynu> (дата звернення: 14.03.2021).
 25. Місцеві вибори 25.10.2020. Україна, Закарпатська обласна рада. Офіційний сайт «Центральної виборчої комісії України». URL: www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm057pid112=12pid102=9129pf7691=9129pt001f01=695rej=0pt00_t001f01=695.html (дата звернення: 22.04.2021).
 26. Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии. Диалог. 1991. № 3. С. 42-46.
 27. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии. Диалог. 1991. № 5. С.1-12.
 28. Никулин В.С. Основные векторы трансформации советской номенклатуры в постсоветскую украинскую элиту. Вісник. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. 2011. № 941. С. 208-212.
 29. Презентаці. Новые элиты и политические институты в странах СНГ (Семинар в Новгороде). Полис. Политические исследования. 1996. № 1. С. 181-186.
 30. Ортега-и-Гассет, Х. Восстание масс. Дегуманизация искусства. Бесхребетная Испания. М.: АСТ. 2008. 347 с.
 31. Парето В. Компендиум по общей социологии. Антология мировой политической мысли: В 5 т. М. 1997. Т. 2. С. 59-79.
 32. Партія Гройсмана готується до дострокових виборів до ВР. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/703248.html> (дата звернення:

- 17.03.2021).
33. Пахарев А. Д. Державне управління і кадрова політика в сучасній Україні. Навчальний посібник. К.: Світогляд. 2005. 122 с.
 34. Пашковский Е. А. Партийная система Украины в условиях радикальной политической трансформации в 2014-2015 гг. Теория и практика общественного развития. 2015. № 18. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/partiynaya-sistema-ukrainy-v-usloviyah-radikalnoy-politicheskoy-transformatsii-v-2014-2015-gg> (дата звернення: 02.04.2021).
 35. Платон. Держава. Пер. з давньогр. Д. Коваль. К.: Орієнтир. 2016. 340 с.
 36. Пугач В. Г. Феномен бюрократії в трансформаційному суспільстві. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. К. 2006. С. 9.
 37. Рабінович: Наша партія виграла вибори — країна починає одужувати! URL: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/rabinovich-nasha-partija-vigrala-vibori-krajina-pochinaje-oduzhuvati-1528687.html> (дата звернення: 07.04.2021).
 38. Рагозин Н.П. Развитие партийной системы Украины. Полис. 2004. № 1. С.89-100.
 39. Рахманин С. В парламенте тройное пополнение. Киевские ведомости. 1995. 10 февраля.
 40. Рихлік В.А. Політична еліта: підходи до визначення та світоглядний сенс. Політологічний вісник. 2007. Вип. 23. С.234-242.
 41. Розділ «Вибори народних депутатів України». Вибори народних депутатів України у 2014 році. Офіційний сайт «Центральної виборчої комісії України». URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp300pt001f01=910.html> (дата звернення: 04.04.2021).
 42. Розділ «Вибори народних депутатів України». Вибори народних депутатів України у 2019 році. Офіційний сайт «Центральної виборчої комісії України». URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp300pt001f01=919.html> (дата

- звернення: 04.04.2021).
43. Степаненко О. Г. Аналіз кадрових змін в діючій політиці Президента В. Зеленського як фактор люстрації в сучасному політичному просторі України. «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. К. 2019. Випуск 147. С. 7-11.
 44. Степаненко О.Г. Особливості розвитку люстраційних процесів в Україні після президентських виборів 2019 року: аналіз та перспективи розвитку, Політикус. Науковий журнал. Випуск 2. С. 73-76.
 45. Толпыго А.К. «Красные» на Украине. Полис. 1999. № 4. С.93-108.
 46. Троян С. Політична еліта України: земна боротьба за владний олімп. Регіональні та національні еліти: хто формує політику. Матеріали міжнародної наукової конференції 6-7 грудня 2001 р. у м. Чернівці. 2002. 280 с.
 47. Філософський енциклопедичний словник. НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди. Редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.. К.: Абрис. 2002. 742 с.
 48. Фесенко В.В. Болото українського центризма. URL: <http://www.day.kiev.ua/107634>. (дата звернення: 11.04.2021).
 49. Фесенко В.В. Отечественная политическая элита в контексте «проекта Украина». URL: <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/fesenko.htm> (дата звернення: 27.03.2021).
 50. Фесенко В.В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития. Полис. 1995. № 5. С. 87-95.
 51. Фесенко В. Что изменилось за 20 лет. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2011/09/15/6586016/> (дата звернення: 13.04.2021).
 52. A Dictionary of Political Analysis. New York. St. Martin's Press. 1971. P. 79.
 53. Mosca G. The Ruling Class. New York. London. McGraw Hill Book Company, Inc. 1989. 514 p.
 54. Pareto V. The Rise and Fall of the Elites: an Application of Theoretical Sociology. Totowa: Bedminstar Press. 1968.
 55. Pekar V. A forecast for Ukraine in 2020. URL:

<https://neweasterneurope.eu/2020/01/17/a-forecast-for-ukraine-in-2020/> (дата звернення: 10.03.2021).

56. Petrella S. Volodymyr Zelensky. Ukraine's Servant of the People? Foreign Policy Research Institute. 2019. 8 May. URL: <https://www.fpri.org/article/2019/05/volodymyr-zelensky-ukraines-servant-of-the-people/>. (дата звернення: 20.03.2021).
57. Twinning D. Ukraine's Election Will Test the Strength of Its Democracy. URL: <https://foreignpolicy.com/2019/03/29/ukraines-election-will-test-the-strength-of-its-democracy/> (дата звернення: 05.03.2021).